ANUSHTEGINIYLAR DAVRIDA (XI–XIII ASRLAR) XORAZM BADIIY METALLSOZLIGIDA BEZAK USLUBLARI VA RAMZIY TASVIRLARNING SHAKLLANISHI

Sabirov Mansur Ruzmetovich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Ijtimoiy- iqtisodiy fanlar fakulteti
Tarix kafedrasi
Stajyor o‘qituvchi
Mansur1985@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-3970-5861
+998974515777

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda Anushteginiylar davrida (XI–XIII asrlar) Xorazm hududida rivojlangan badiiy metallsozlik an’analari, xususan, rixtagarlik, kandakorlik va bezak berish texnologiyalari arxeologik topilmalar hamda yozma manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Zamaxshar, Qizilqal’a, Qavatqal’a va Shemaxaqal’a yodgorliklaridan aniqlangan bronza hamda mis buyumlarning badiiy bezak tizimi, ulardagi zoomorfik (qush va hayvon tasvirlari), epigrafik (yozuvli) hamda islimiy naqshlarning shakllanish xususiyatlari o‘rganilgan.

Shuningdek, metall buyumlarni tayyorlashda qo‘llanilgan qolipaki quyish, kandakori va zarhallash usullarining texnologik imkoniyatlari tahlil qilinib, Xorazm badiiy metallsozlik maktabining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari XI–XIII asrlarda Xorazmda metallga badiiy ishlov berish yuqori darajada rivojlanganini, undagi bezak uslublari esa mahalliy an’analar va Sharq san’ati ta’siri asosida shakllangan murakkab badiiy tizimni tashkil etganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Anushteginiylar, badiiy metallsozlik, rixtagarlik, kandakorlik, bronza buyumlar, zoomorfik tasvirlar, epigrafik naqshlar, islimiy bezak, Qizilqal’a, Zamaxshar.

KIRISH

XI asr oxiri – XIII asr boshlarida Anushteginiylar davlatining harbiylashgan va iqtisodiy jihatdan qudratli imperiyaga aylanishi Xorazm shahar madaniyati hamda

amaliy-badiiy san’atining, xususan, badiiy metallsozlikning yuksak darajada taraqqiy etishiga zamin yaratdi. Bu davrda Xorazm qal’a va shaharlaridagi (Gurganj, Mizdahqon, Qavatqal’a, Zamaxshar) metallsozlik ustaxonalari Sharqning yirik hunarmandchilik markazlari bilan o‘zaro aloqada, badiiy metall buyumlar tayyorlashda yangicha uslublarni qo‘lladi [1].

Badiiy metall buyumlarga ishlov berishda hayvon va qush ramzlari, epigrafik (arabiy yozuvlar) hamda islimiy naqshlarning sintezi Anushteginiylar davri Xorazm badiiy maktabining o‘ziga xos tasviriy va ramziy tilini shakllantirdi. Ushbu tadqiqotning maqsadi arxeologik artefaktlar va manbashunoslik ma’lumotlari asosida XI–XIII asrlarda Xorazm badiiy metallsozligidagi bezak uslublari va ramziy tasvirlarning ilmiy-badiiy mohiyatini ochib berishdan iborat.

ASOSIY QISM

Anushteginiylar davrida badiiy metall buyumlar tayyorlashda rixtagarlik (bronza quyuvchiligi), qolipaki (sovuq va issiq qoliplarga quyish) hamda kandakori (o‘yma va zarb berish) texnologiyalari keng qo‘llanilgan. Arxeologik va yozma manbalar tahlili badiiy metallsozlikda quyidagi uslubiy shuningdek, ramziy yo‘nalishlar ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi:

X-XI asrlarga oid Zamaxshar va XII-XIII asr boshlariga oid Qizilqal’a yodgorliklaridan bronzadan quyma shaklda yasalgan qush ko‘rinishidagi metall qubbalar topilgan [2]. Zamaxshardan topilgan uchta qubbaning ikkitasi o‘rdak, bittasi kabutar ko‘rinishida bo‘lsa, Qizilqal’adagi kabutar shaklidagi qubbaning qanotlari va quyrug‘i relyefli chiziqlarda alohida mahorat bilan aks ettirilgan (balandligi 5,3 sm, uzunligi 5,5 sm, ichi kovak) [2]. Badiiy metall buyumlarning dastalari va qismlarini qush shuningdek, hayvon shaklida yasash Anushteginiylar davri Xorazm metallsozligida keng tarqalgan ramziy an’ana hisoblangan[3].

Keltirilgan arxeologik ma’lumotlar Anushteginiylar davrida Xorazm badiiy metallsozligida quyish va bezak berish usullarining yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Zamaxshar va Qizilqal’a yodgorliklaridan topilgan qush shaklidagi bronza qubbalar mahalliy ustalarning nafaqat texnik mahoratini, balki zoomorfik tasvirlardan ramziy-badiiy vosita sifatida foydalanish an’analarini ham namoyon etadi. Qush obrazlarining buyum qismlarida qo‘llanishi o‘rta asr Xorazm metallsozligida estetik qarashlar, ramziy ma’nolar va amaliy uslub uyg‘unlashganini ko‘rsatadi. Bu topilmalar XI–XIII asrlarda Xorazmda badiiy metall buyumlar ishlab chiqarish rivojlangan hunarmandchilik sohasi bo‘lib, unda mahalliy an’analar hamda Sharq amaliy san’ati uslublari o‘zaro uyg‘unlashganini tasdiqlaydi.

Qavatqal’a, Qizilqal’a, Shemaxaqal’a va qishloq makonlaridan bronzadan quyib tayyorlangan va kandakori usulida ishlov berilgan shamdon, chiroq va maishiy idishlar qismlari ko‘plab aniqlangan [4]. XII–XIII asr boshiga oid badiiy metall buyumlar (qozon, shamdon, chiroq) hoshiya shuningdek, turunj naqshlar bilan bezatilgan bo‘lib, ularda islimiy, xattotlik naqshlar hamda uslublashtirilgan qush va hayvonlar tasviri uyg‘unlashtirilgan [5].

Topilmalar XII–XIII asr boshlarida Xorazm badiiy metallsozligida nafaqat texnologik usullar, balki murakkab bezak tizimi ham shakllanganini ko‘rsatadi. Qavatqal’a, Qizilqal’a va Shemaxaqal’a yodgorliklaridan aniqlangan bronza buyumlar quyish, kandakori va bezak berish usullarining yuqori darajada rivojlanganini tasdiqlaydi. Buyumlarda islimiy, epigrafik hamda zoomorfik naqshlarning uyg‘un qo‘llanishi Xorazm metallsozlik san’atida estetik qarashlar va ramziy ifoda vositalari keng rivojlanganidan dalolat beradi. Mazkur materiallar Anushteginiylar davrida badiiy metall buyumlar faqat maishiy ehtiyojlar uchun emas, balki ijtimoiy mavqe va madaniy an’analarni ifodalovchi san’at namunalari sifatida ham muhim ahamiyat kasb etganini ko‘rsatadi.

Badiiy metallsozlikda buyumlarga oltin va kumush suyi yuritish (zarhallash) va kumush bilan ishlov berish orqali ularning estetik qiymatini oshirish yuqori bosqichga ko‘tarilgan. Ushbu fikrlarga qo‘shimcha sifatida, XIV asr arab sayyohi Ibn Battuta (1333 y.) Urganch qozisi va amiri xonadonlarida oltin suyi yuritilgan kumush idishlar, tilla qoshiqlar ishlatilganini qayd etadi [6]. Yozma va arxeologik manbalarda uchraydigan “Kumushchi” va “Oltunchi” (zargar) kabi kasb atamalari metall buyumlarni badiiy bezash va zarhallash bo‘yicha ixtisoslashgan ustalar qatlami shakllanganini tasdiqlaydi [7]. Mazkur holat XI–XIII asrlarda Xorazmda badiiy metallsozlik yuqori darajada rivojlangan va murakkab bezak texnologiyalariga ega bo‘lgan hunarmandchilik tarmoqlaridan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

XULOSA

Anushteginiylar davri (XI–XIII asrlar) Xorazm badiiy metallsozligi o‘zining rivojlangan texnologik usullari va murakkab bezak tizimi bilan ajralib turgan. Arxeologik topilmalar, xususan, Zamaxshar, Qizilqal’a, Qavatqal’a va Shemaxaqal’a yodgorliklaridan aniqlangan bronza hamda mis buyumlar mahalliy ustalar tomonidan quyish, kandakori, zarhallash kabi usullar keng qo‘llanilganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Xorazm badiiy metallsozligida zoomorfik (qush va hayvon tasvirlari), epigrafik hamda islimiy naqshlar nafaqat bezak vositasi, balki davrning estetik qarashlari va ramziy tasavvurlarini ifodalovchi muhim badiiy elementlar sifatida shakllangan. Metall buyumlarning shakli va

bezaklaridagi uyg‘unlik mahalliy hunarmandchilik an’analari hamda Sharq amaliy san’ati ta’sirining o‘zaro bog‘liqligini namoyon etadi.

Shuningdek, qimmatbaho metallar bilan ishlov berish, zarhallash va kumushlash texnologiyalarining rivojlanganligi Xorazmda metallga badiiy ishlov berishga ixtisoslashgan hunarmandlar faoliyati mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. “Kumushchi” va “Oltunchi” kabi kasbiy atamalar esa badiiy metallsozlik sohasida mehnat taqsimoti bilan birga ustalar ixtisoslashuvi shakllanganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, Anushteginiylar davri Xorazm badiiy metallsozligi yuqori texnologik darajaga ega bo‘lgan, amaliy va estetik vazifalarni uyg‘unlashtirgan rivojlangan hunarmandchilik tarmoqlaridan biri bo‘lgan. Mazkur davr metall buyumlari Xorazm shahar madaniyati, badiiy tafakkuri va hunarmandchilik an’analarini o‘rganishda muhim arxeologik manba sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Турганов Б. Xorazmning metallsozlik hunarmandchiligi (Qadimgi davrdan XX asr boshigacha) / B. Turganov. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2023. – B. 79–81.
2. ҚРСМ (Qoraqalpog‘iston Respublikasi Tarix va madaniyat davlat muzeyi). Qizil qal’a to‘plami. Kp. 3602. inv. 239; Kp. 22865. inv. 241; Kp. 42661. inv. 1502.
3. Вишневская Н. Ю. Ремесленные изделия Джигербента / Н. Ю. Вишневская. – Москва: Восточная литература, 2001. – С. 87.
4. Манылов Ю. П. Археологические материалы в фондах государственного музея искусств Каракалпакской АССР / Ю. П. Манылов // Вестник КК ФАН РУз. – Нукус, 1982. – № 2. – С. 53–57.
5. Рапопорт Ю. А. Раскопки городища Шах-Санем в 1952 г. / Ю. А. Рапопорт // ТХАЭЭ. Т. 2. – Москва: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 414–415.
6. Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати / Н. Иброҳимов. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 47–48.
7. Кдырниязов М.-Ш., Бауеддинов Р. Средневековый Миздакхан (поселение и материальная культура) / М.-Ш. Кдырниязов, Р. Бауеддинов. – Самарканд: МИЦАИ, 2010. – С. 80–101.